

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ЧОВЕКА В ИСТОРИЧЕСКИТЕ РОМАНИ НА ЕМИЛИЯН СТАНЕВ

(„Легенда за Сибин, преславският княз“, „Антихрист“)

Т. Журавльова (Москва)

Към историческите романи на Емилиян Станев „Легенда за Сибин, преславският княз“ и „Антихрист“ са се обръщали и очевидно още ще се обръщат много критици и литературоведи. Неведнъж е отбелязвано високото художествено майсторство на писателя, оригиналната му мисъл, ярко изразеното философско направление на романите, което им придава съвременно звучене. Понякога като упрек или като похвала към Емилиян Станев наричат неговите романи „условно“ — или даже „псевдо“-исторически, приемайки, че историята за него е само повод или илюстрация на философските му разсъждения.¹ Ние няма да оспорваме утвърденото и достатъчно аргументирано мнение за актуалността на неговите философски търсения и тяхната връзка с много проблеми на нашето време. Бихме искали само да подчертаем, че в никакъв случай не бива да се игнорира историческият аспект на романите на Емилиян Станев, защото именно с него е свързан националният патос на произведенията му.

В редица интервюта писателят неведнъж е казвал, че неговата цел е била да покаже цялото богатство и философска значимост на българската история и култура, които през Средновековието са изиграли твърде значителна роля на Балканите и в Европа. Той е искал да разкаже на съвременния читател за миналото на неговия народ, за съкровищата, които то крие, да внуши на българите гордост от българската история.²

След проявленията на националното най-голям интерес проявява Емилиян Станев към българския характер, към светоусещането и психологията на българина. Неговото внимание привличат по собствения му израз, „българските гени“, т. е. „невидимото, което се предава от поколение на поколение“. Именно това желание да се изследва „кръвната“ връзка на съзнанието на нашия съвременник със съзнанието на неговия далечен прадед е породило оригиналната сплав на историческия материал със съвременната философска проблематика.

Писателят не само е съумял с присъщия си талант да възкреси образа на конкретната историческа епоха, но е съумял и да изгради герой, който е здраво свързан със своя народ, който е ярък изразител на монолитността на народа и

¹ Вж. Ат. Натев. Отложеният спор. — Литературен фронт, бр. от 28 авг. 1975; Л. Георгиев. Кръстните мъки на правдолюбсача. — Съвременник, 1971; бр. 2; Е. Константинова. История и съвременност. — Литературна мисъл, 1969, кн. 4, и др.

² Вж. сп. Родна реч, 1969, кн. 1, с. 17; Литературна мисъл, 1974, кн. 1; А. Свиленов. Събеседници. С., 1975, с. 8; Пламък, 1977, кн. 2, с. 12.

същевременно — представител на своята епоха. Героите на Емилиян Станев безусловно са рожби на своето време. И тяхното мислене съответствува на нивото на мислене през Средновековието, макар че морално-етическата проблематика, която ги занимава, не е загубила своето значение и за нашето време, ала в него се решава на друго ниво на съзнанието и мисленето.

За разлика от много други автори Емилиян Станев се стреми да разкрие характера на героя не чрез външните му проявления, а отвътре, т. е. изхожда не толкова от обстоятелствата, колкото от проявите на човека в конкретните обстоятелства. Например в историческите романи на А. Дончев или В. Мутафчиева ние виждаме как под влиянието на едно или друго събитие се променя обликтът на човека. Достатъчно е да си припомним „Време разделно“ на Антон Дончев, където в борбата с поробителите се изменят характерите на Манол, Момчил, Елица, израснали като национални герои; също както простите овчари в звездния миг на избора „на десет крачки от дръвника“ се превръщат във възвишени духом личности и умират непреклонни. Вера Мутафчиева, напротив, разказва за деградацията на султан Джем, откъснат от родната земя по силата на съдбата, който от вдъхновен поет се превръща първоначално в жива кукла, коз в политическите интриги на европейските държави, а най-накрая — в жив труп.

Емилиян Станев се интересува от обратната страна на диалектичката връзка между субекта (човека) и обективната действителност, т. е. от влиянието на характера или на някаква общност от характери върху изменението на външните обстоятелства. Писателят се опитва да проследи по какъв начин народът създава своята история, нещо повече — в каква степен националният характер или отделни негови черти влияят върху националната съдба. Интересно е да отбележим, че ранното творчество на писателя — разказите му от 30-те години — показва точно обратния стремеж да се обрисова първостепенната роля на средата и обстоятелствата. „Малкият човек“ у Емилиян Станев бе абсолютно лишен от инициатива и това в същност бе основната черта на характера му. В края на 40-те години и по-късно в „Иван Кондарев“ писателят утвърди правото на личността на активно действие, показва герои, способни на бунт против обстоятелствата. Характерите, създадени от него в това време, се отличават със съзнателен порив към действие. В своите исторически романи Емилиян Станев се стреми да разкрие диалектичката връзка между народопсихологията и историческата съдба на народа, откъдето произтича и главната му цел: „да се покаже българинът, неговата душевност, неговият светоглед, неговата мисловност, твърде различна от тая на другите народи. . .“³

Душевността на сегашните герои на Емилиян Станев, както вече бе отбелязано от изследователите на неговото творчество,⁴ се състои от две равностойни величини: рационално и ирационално. Рационалното е мисълта, която непрестанно се стреми да опознае тайните на света, отричайки вече намерените истини. Ирационалното е душата, способна да възприема възвишеното и низкото, ангелското и дяволското, способна да обича и да ненавижда. Постоянното противоречие между душата и ума представлява, ако може да се изразим така, вечният двигател на човешката натура според писателя. Именно то обрича главните герои — княз Сибин и Еньо-Теофил — на вечни „духовни блуждения“.

„Сибин е раздвоен. Той чувства себе си съставен от две „аз“. Едното „аз“ го обвързва със съществуващите теории, другото, свободното „аз“ живее със звуците, идещи от земята“ — отбелязва М. Василев.⁵

³ Е. Станев. — Пламък, 1977, кн. 2, с. 13.

⁴ Вж. М. Василев. Основни етапи в творческия път на Емилиян Станев. — Септември, 1972, кн. 11; М. Матейч. Изследване на човека. — Пламък, 1977, кн. 2, и др.

⁵ Септември, 1972, кн. 11, с. 205.

„В „Антихрист“ ние виждаме цялото това мятане на човека между двете страни на своята природа, между небето и земята, между низките, подземните и високите, надземни страни на своята двойствена природа“ — подчертава Тончо Жечев.⁶

В това отношение изследователите на творчеството на Емилиян Станев са единодушни. Двойствеността и противоречивостта, занимаващи писателя, пораждат у него и у неговите герои множество въпроси.

Какво представлява душата? Защо е невъзможно да се спре мисълта? Как се отнасят помежду си духовното и ирационалното? Кой е носител на доброто, и кой — на злото в човешката душа? Защо разумът и страстта към познание носят на човека и радост, и мъка? Кое е по-силно — умът или сърцето? Защо така често те си противоречат и т. н.

Очевидно е обаче, че Емилиян Станев не се задоволява с елементарното противопоставяне на рационалното и ирационалното. Според неговата концепция всеки от тези полюси притежава „свои“ полярности. Например противоречив е разумът на човека, който отначало жадува да познае истината, а след това я отрича и търси следващите истини. Особено противоречива, сложна и непонятна е човешката душа. „Ала като взни е устроен човекът. На едното блюдо е животът и умът го защитава най-подло, на другото е душата. Пък тя, копнежи към други светове, но вечно неубедена и неразумна, петимна за вяра, във вечна крамола със себе си и със света, ламти да се освободи и от бог, и от дявол и се мятта, клетата, от ония предвечни времена, когато е изменила на господя, та оттогава предпочита смъртта пред позора.“⁷

Теофил е убеден, че всичко лошо и зло в нашата душа идва от дявола, всичко прекрасно и добро — от бога. И мятта се нашата душа във вечно безпокойство и борба със себе си, стреми се към бога, но се улавя в примамките на дявола.

Емилиян Стакев възприема чувствено-емоционалната нагласа на човека като наследство от майката-природа и се стреми да разбере кое в това наследство е тъмно и кое — светло. „Погледната отвън тя (природата — бел. авт.) е хармония, обещаваща добро, красотата, а в същност е жестока и аморална. Така и в човешката душа — от една страна, възвишени копнежи, любов, морална и естетическа съпротива, от друга страна — тъмни страсти и нагони, пол, хранене, егонизъм и пр.“⁸ — казва Ем. Станев. Този постоянен интерес към природното в човека преминава през цялото му творчество.

Ние помним анималистическите му разкази, в които той се опитваше да разбере „душата“ на животното и чрез нея да си обясни човешката душа. И сега понякога се натъкваме на същата аналогия. Мислейки за загадките на душата човешка, княз Сибин си спомня очите на убития от него елен: „Молбата и злобата, страхът и яростта, милостта и жестокостта се смесваха и така се получаваше пламъкът на всяка душа в очите на земните същества...“⁹ И Сибин пита сам себе си не гори ли същият този огън и в очите на човека.

Ние помним и образа на Костадин Джупунов, у когото природното бе влязло в остър конфликт със съществуващия обществен ред.

Но ако преди ирационалното, природното у човека за Емилиян Станев бе винаги и абсолютно прекрасно, то сега той вижда и подчертава двойствеността на наследеното от природата. Възможно ли би било по-рано, например в края на 30-те години, писателят да каже, че природата е аморална? Тогава тя бе за

⁶ Септември, 1977, кн. 11, с. 24.

⁷ Е. Станев. Антихрист. С., 1970, с. 176.

⁸ Литературна мисъл, 1977, кн. 2, с. 5.

⁹ Е. Станев. Легенда за Сибин... Пловдив, 1974, с. 10.

него идеал за хармония. Даже образът на Костадин бе така органичен именно защото този герой бе близък до природата. За разлика от преди сега писателят особено подчертава двойствения характер на ирационалното у човека. В душата на неговите герои едно до друго живеят две начала — добро и зло, — намиращи се в постоянно противоречие, и писателят непрестанно повтаря: „... Така станало пълно смещение между светлината и тъмнината, между доброто и злото и кой можеше сега да ги отдели?“¹⁰ или „В тебе е светецът и убиецът, горният и долният свят. Кого ще предпочетеш?“¹¹ Освен това в книгите на писателя има още един момент, който доказва противоречивостта на ирационалното у човека.

Американският учен Матей Матейч, изследвайки Емилиян Станевата концепция за човека, освен рационалното и ирационалното открива и трети елемент — тялото, плътта — и стига до извода за тройствеността на човешката натура в творчеството му.¹² Не може да не се съгласим, че плътското играе определена роля в развитието на героите, но ни се струва, че то няма такова самостоятелно значение, както първите две начала. Та нали самото понятие за плътското начало влиза в състава на ирационалното. При това, ако проследим мисълта на М. Матейч и заедно с него приемем плътското за синоним на инстинкта, тогава то ще бъде именно онова, което сме наследили от животинския свят, или — както мислят героите на писателя, — което идва от дявола. Самото тяло на човека и неговото съзрение съвсем невинаги предизвикват низки страсти. При по-внимателно разглеждане се оказва, че плътското, телесното според Емилиян Станев почти винаги е свързано с понятието за красотата. Красотата, тази „велика тайна“ на природата, влияе по различен начин на душата на човека. Откривайки красотата навсякъде, душата ѝ се възторгва, и страда, и ненавижда, и се възхищава от нея.

Например красотата на Еньо-Теофил се е възприемала по най-различни начини. Монасите, виждайки в килията неговото голо тяло, се изпълват с нечисти помисли, но за Арма голотата му прозвучава като призив към светост, към очистване от греховете. Затова именно тя така дълго търси младия монах, защото в неговата ангелска красота се надява да намери ангелска душа и път към спасение от еретическите си заблуждения. Напротив, за Теофил нейната красота изиграва ролята на съблазън и му показва, че и светското може да съперничи с божественото.

Красотата на Котра, умрялата жена на Сибин, буди у него пределно земни асоциации: „Мургава, със снажен стан и царствени бедра, тя излъчваше огън и топъл юнски мрак, в който пъпките на цветята се пукват и змиите остават да спят върху голата земя...“¹³ Когато той гледа Каломела, струва му се, че „е направена от прозрачнобяла плът и студено сребро. Кожата ѝ излъчваше светлина и същевременно отражаваше неповторимо светлината на деня.“¹⁴

Изобщо красотата играе в произведението на писателя много съществена роля: първо, тя винаги влияе на душевното състояние на героя по един или друг начин и, второ, често предопределя неговите душевни преломы.

Прекрасната Каломела олицетворява за Тихик неведомия и недостъпен небесен рай дотогава, докогато неговите размисли кръжат около бога; но щом го обземат земни страсти, тя се превръща за него в изчадие ада. Прекрасната Каломела вдъхновява философските търсения на Силвестър, защото цялата му душа се стреми към познание и в красотата на девойката той инстинктивно намира опора на своите философски амбиции.

¹⁰ Е. Станев. Легенда за Сибин..., с. 18.

¹¹ Е. Станев. Антихрист, с. 168.

¹² Вж. М. Матейч. Изследване на човека. — Пламък, 1977, кн. 2, с. 129.

¹³ Е. Станев. Легенда за Сибин..., с. 23.

¹⁴ Пак там.

Красотата независимо от разума може да смекчи сърцето на човека, да го изпълни с милост — а може и да го подтикне към убийство, както става с Теофил.

На времето руският учен Н. Мински изследва как проблемът за личността се е развивал през вековете и как се е разбирал от различните поколения. Геният на Данте, писа той, откри нов етап в развитието на този проблем — етапа на обожествяването на човека.¹⁵ Ако може да продължим тази мисъл по отношение на Ем. Станев, бихме казали, че за него понякога е характерно обожествяването на Красивия човек. За потвърждение ще цитираме два малки откъса из „Легенда за Сибин. . .“, които са и много изразителни в художествено отношение. В първия се разказва за църковния събор и съда над богомилите по времето на цар Борил, във втория — за емоционалния прелом в душата на княз Сибин, видял голата Каломела.

„Стражата извеждаше от нартиката последния теоток. Една жена възкликна: „Света Богородице, майчице, спаси го!“ Шепотът и възклицанията минаха на вълни под купола на храма.

Воден от войниците, между жените се появи висок мъж в дълго расо. Руси кдри обкръжаваха бледото му лице и падаха по рамената. Очите, сивосини с черни зеници, изглеждаха страшни с тихата си загриженост и дълбока чистота. Той вървеше леко и плавно, сякаш босите му крака не стъпваха върху червената пътека, а ходеха по въздуха. Сред настъпилата тишина се чу пращането на свещите и тъпият звън на веригите.

На Сибин му се стори, че светлината в черквата помръкна под лъчезарното лице на богомила. „Къде съм го виждал, насън или наяве? И кой е той — питаше се князът. Ангелски властната глава премина край него — високото, чисто чело, правият гръцки нос и красивата уста. Богомилът застана пред съда. Светлината на свещите падаше върху русата му коса, край която се появи сияние. Жените се придвижиха неударжимо към средата на черквата. Гласът на патриарха прозвуча меко.“¹⁶

„Тя приличаше на небесен дух, слязъл в топлия извор да го освети с благодатна светлина. Нежните ѝ ръце, бели като лилии, бяха протегнати, сякаш искаха ненаситно да гаят водата. Едната от плитките висеше между розовите ѝ гърди, другата лазеше по гърба ѝ. По лицето ѝ, осято с капчици, цъфтеше усмивка. Беше извила като лъкове девствените си бедра и коленете ѝ показваха под синкавата вода своята фарфорова белота. Изводния прах, който се носеше вътре, тялото ѝ излъчваше сиянието на плътта, зримо не само за очите, но и за душата. Тя се потапяше, както правят децата, и на княза се стори, че чува стон от наслада. Внезапно един слънчев лъч се промъкна в кладенеца. Над извора, подобен на изпотено синьо огледало, в което се оглеждаше тялото ѝ, затрептя малка дъга и увенча русата ѝ глава. . .

Князът едва въздържа своя вик на възхищение. Като удар красотата го отблъсна от скалата и го събори долу. И там, опиянен, князът коленичи и за пръв път от много години насам започна да се моли, славейки бога, защото в този миг осъзна истински душата си. . .“¹⁷

От примерите ясно се вижда, че човек емоционално въприема красотата, според Емилиан Станев двояко: особено красивото тяло на човека — от позицията на сексуалния инстинкт, т. е. като животно, но същевременно и от позицията на възвишеното, духовното, виждайки в красотата божествен дар. Сибин по различен начин обича Котра и Каломела. Теофил и Арма търсят различни ценности в своята любов.

¹⁵ Н. Минский. От Данте к Блоку. Берлин, 1922.

¹⁶ Е. Станев. Легенда за Сибин . . . , с. 40.

¹⁷ Пак там, с. 70.

Сложен и противоречив е светът на неговите герои: душата им „е във вечна крамола“ със себе си и се противопоставя на разума, който се мятя в постоянно безпокойство, заставяйки човека да търси истината, а постоянно да блуждае от тайна към тайна. Неспокойният ум на Сибин го принуждава да търси отговор на предвечните въпроси, на загадките на света и природата ту в древните книги, ту в учението на богомилите, ту в любовта, ту в природата. Неспокойният ум на младия Еньо го заплита в земните противоречия и му открива първата истина — за неравенството на хората в българското царство: „Още тогава разбрах, че хората се делят на две — едните, между които бяхме и ние, ковахя, копаеха, изографисвахя, носеха товари и пр., сиреч вършеха нещо било приятно, било неприятно, и други, най-важните, велможите, патриархът, царят, войсковите началници, нищо не работеха, а живееха в постоянна тревога, дебнене, недоволство, страх, та ги отждествяха с дяволите в ада.“¹⁸

Обаче и рационалното у човека, също както емоционалното, е нееднозначно. Разумът е даден на човека от бога, по същество той представлява светло начало, което прави човека човек и го отличава от всички земни твари. Но дяволът е надарил разума със способността към познание, а познанието води към страдание, защото ако душата вярва в една истина, а разумът я отрича, как може човек да запази душевното си равновесие? „От страст за истина безумен става човекът, готов за най-люти мъки. С тях се гордее и слави.“¹⁹ При това, заставяйки душата да страда, разумът вечно ще върви от познание към познание и пак към съмнение — познание — отрицание. Защото не може да се спре мисълта. Нима не в това е философският смисъл на закона за отрицание на отрицанието? И може би точно тук се крие смисълът на човешкия живот: да търси, да намира и пак да търси. И именно това е значението на Таворската светлина, осенила в манастира Теофил: „И видях тоя свят такъв, какъвто би го видял възкръснал мъртвец — необозрим за ума в минало, днес и утре, а себе си — скитащ из него дух, осъден да блуждае от измама в измама. И смисълът на всичко, що ставаше в света, беше във от мене, недостъпен за моя ум, скрит във времената зад незнайни, вечно променливи образи, които уплитаха ума и го подлъгваха от лъжа към нова лъжа.“²⁰

„В „Антихрист“ Теофил стига до заключението, че нито човекът, нито светът са защитими от логиката на ума“ — казва Емилиян Станев.²¹ От този момент Теофил е осъден да върви от истина към истина, това ще стане неговата съдба и смисъл на живота му.

Рационалното начало в човека според Емилиян Станев е не само един от основните елементи на човешката натура. От рационалното произтича рационализъмът във всички негови прояви като черта на характера, която притежават много от героите на писателя. Ганеви, Гарджеви, съдията Босилков — всички те споделят моментните пориви под властта на разсъдъка. Кондарев, Христанкиев също са герои с безусловно преобладаващ рационален подход към живота. Характерът на Кондарев, даже неговият емоционален живот се определят от движението на неговата мисъл.

Сибин, Силвестър и Теофил са също възпалена мисъл, мисъл, която се превръща в съдба, която стига до висоти, недостъпни през Средновековието. Силвестър — този „доморасъл“ философ — с много изпреварва философската мисъл на своето време.

Даже в женските образи на писателя ние няма да открием „полагащата им се“, както изглежда, излишна емоционалност. Анна (от разказа „Чужденец“),

¹⁸ Е. Станев. Антихрист, с. 12.

¹⁹ Пак там, с. 174.

²⁰ Пак там, с. 106.

²¹ Литературна мисъл, 1974, кн. 1, с. 7.

Христина („Иван Кондарев“), Арма („Антихрист“), Ивсула („Тихик и Назарий“) — всички те са материалистически настроени, земни натури. В една своя статия Светлозар Игов констатира, че „в концепцията на Емилиян Станев биетието винаги празнува своята победа над духовното, над идеалното, над желаното“²². В преклонението пред всемогъществото на разума Елка Константинова открива главния патос на произведенията на писателя.²³ Наистина според признанията на самия писател той се е стремил да възкреси тържеството на българската мисъл по пътя ѝ към познанието. Но не бива да забравяме, че и рационализма, както и всяко друго явление, авторът показва от различни страни, за да разкрие и добрите, и лошите му черти. Тази пределна обективност, сякаш на учен, ни е добре позната още от първите му творчески стъпки. Писателят вижда и опасностите, които се крият в разума, ако той се превърне в самоцел. От една страна, рационализмът води до излишна разсъдъчност, заземява духовния свят на човека. От друга страна — къде е границата, отвъд която творческата мисъл в своя стремеж към познание отвежда човека към нихилизъм и анархизъм, което неизбежно води до духовна дисхармония? Емилиян Станев мечтае за хармоничното единство на емоционалното и рационалното у човека, който по този начин ще се превърне „от тъмно творение на природата в ясно творение на своя дух и разум . . .“²⁴ В това хармонично единство на човешката душа се определя значителна роля: тя е длъжна да контролира разума, защото в нея повече, отколкото в разума, е заложено онова божествено начало, което е способно да възвиси човека. Нали именно любовта към Каломела подтиква разума на философа Силвестър да открие истини, изпреварили своето време („... славя и благодарствам девата за въздействието на хубостта ѝ върху мене, славя любовта — твореца на света и на всичко, що има по него...“).²⁵ С душата си, а не с разума обиква Теофил целия български род, възражда се чрез тази любов и от антихрист се превръща в народен застъпник. Въпреки повеленията на разсъдъка той дава последните си жълтици на майката, отиваща в робство вместо децата си, защото не с разума, а със сърцето си ѝ състрадава. И като прослава на доброто и на състраданието звучат неговите думи: „Тъй стана и нека изповядам, братя — вътрешният Еньо, сиреч невидимата, но властваваща душа в мене всякога се е налагала в съдбовни часове, та е отхвърляла светите на разума и всякакви нещастия, пакости и мъки ми е причинявала, безумната. Но и сега — измъчен и поруган от нейното безразсъдство — ѝ въздавам почит, кланям ѝ се и я славословя заради висшата ѝ премъдрост, що не се влияе от удобства, земни блага и слава, ни от късно благополучие.“²⁶

В хармоничното сливане на рационалното и емоционалното начало писателят вижда душевния свят на бъдещия човек. Разбира се, за да се достигне такава нравствена хармония — и Емилиян Станев добре разбира това — са необходими много условия, преди всичко социални. Но ако водим разговора на нивото на морално-етическите норми, за достигането на определена душевна хармония преди всичко на човека е необходима вяра. Вяра, може даже да се каже „беззаветна вяра“ — за Емилиян Станев това не е остаряла, а напълно съвременна категория, както се разбира и от произведенията му, и от публицистичните му изявления. Нека веднага уточним — писателят съвсем не се нагърбва с ролята на религиозен проповедник. Просто религиозният характер на мисленето, ересите, „бележат най-ясно съзнанието на тогавашния българин и без да става дума за тях, е невъзможно да се нарисува средновековният човек. Твърде

²² Св. Игов. Актуалният смисъл на вечните времена. — Септември, 1968, кн. 7.

²³ Е. Константинова. История и съвременност. — Литературна мисъл, 1969, кн. 4, с. 79.

²⁴ Т. Жечев. Участиа човешка у Емилиян Станев. — Септември, 1977, кн. 2, с. 24.

²⁵ Е. Станев. Легенда за Сибин..., с. 111.

²⁶ Е. Станев. Антихрист, с. 50—51.

често се недоглежда дълбоката философия и социална подплата в тия учения.²⁷ Преведено на съвременен език, понятието вяра според Емилиян Станев представлява морална категория, присъща на членовете на дадено общество, обединено от определени идеали. С други думи, вярата в общите идеали се превръща в сила, която сплотява хората в обществото. Освен това вярата е необходима на човека като антианархистично средство, като задържа — и същевременно е черта, правеща го духовно по-богат и по-силен. Ето какво казва по този повод писателят: „... човешката мисъл винаги е била търсеща и винаги е намирала успокоение в догми, митове и религии, които са ограничавали нейния полет и тя се е борила с тях. Но, от друга страна, без митове и догми човекът не може да създава духовни ценности. Те са движели историята. Днес тая „разкрепостена личност“ от това разкрепостяване се е разложила и се е объркала в многосложността на противоречията и не вижда никакъв път да хване и в какво да вярва, защото свойствено и висша потребност на човека е да вярва в нещо. Иначе започва да отрича смисъла на своя живот.“²⁸

На пръв поглед интересът към проблемите на вярата изглежда парадоксален за писателя, който неведнъж е говорил за атеизма като за национална българска черта. Тази черта на народопсихологията е интересувала много учени, изследвали българския характер. Тончо Жечев например намира корените на българския атеизъм в дългата борба на българския народ с османските поробители, когато „църковната организация, религията и нейната роля в национално-църковното движение са се използвали като знаме и черквата по този начин се е превръщала в арена на политически борби, постепенно губейки своето пряко предназначение“²⁹.

Емилиян Станев също търси корена на съвременната национална психология в българската история. Неговите произведения представляват освен всичко друго и верига разсъждения по този въпрос. Основна роля според него играе противоречивостта на българския характер и изявената склонност към рационализъм. Гъвкавият български ум питае афинитет към много философски проблеми, издига мисълта до необичайни за Средновековието висоти, но същевременно, откривайки истината, се смут и съмнение в душата на българина. Постоянно търсене и отрицание на постигнатото водят към нихилизъм и безверие, което на свой ред се оказва предвестник на анархията.

Духът на съмнението, даже известен нихилизъм, са присъщи на почти всички герои на писателя — Силвестър, Сибин, Теофил, Назарий; даже в сърцето на Тихик, при целия му догматизъм, се прокрадва съмнението. Писателят смята това за отличителна черта на националната психология: „И се замислях над българския ум — възкличава Теофил, — дете кумири не признава, закон не тачи, със зло и добро хитрува и на жестоката земна правда робува.“³⁰ И още „... както сме наклонни ние, българите, без да разумяваме, че който постъпва така, това, което днес му е било драго като божие, утре ще загуби цена като дяволско. И не ще знае кое е негово, кое е чуждо, та лесно ще го лъжат и ограбват. Защото познанието, придобито с постоянно отрицание, се губи като вода под пясък и който нарича днес златото желязо, а утре желязото — злато, е осъден на вечна бедност.“³¹ — горчиво съжالياва Теофил.

В тези думи е изразено и отношението на самия автор към нихилизма и анархизма. Той вижда в тях безусловна зло, което, станало веднъж национална черта, води до национални бедствия.

²⁷ Е. Станев. Родна реч, 1969, кн. 1, с. 16.

²⁸ Пламък, 1977, кн. 2, с. 12.

²⁹ Т. Жечев. Българският Великден или страстите български. С., 1976.

³⁰ Е. Станев. Антихрист, с. 193.

³¹ Пак там, с. 124.

„Една от основните мисли, които занимават в случая творческото съзнание на видния и неспокоен наш писател, е причината за поробването ни от войнственото азиатско племе — пише Тончо Жечев. — Той открива тази причина в духовния и душевен хаос на тогавашния човек, на търсеция човек, в разрушителните му, необуздани от вяра и разум инстинкти, в безпрепятственото разпъфтяване на ересите, в липсата на закон у човека и за човека, в изградения вече в душата на Еньо-Теофил антихристовски ад, преди Антихрист да е осъществил своето пришествие. . . . Тъкмо своеволието е Антихрист в този роман.“³² Като следствие от тази трактовка на историческата съдба на българския народ се появява у Емилиян Станев интересът към проблемите на вярата. Тя се разкрива чрез конфликта на два антипода. В „Легенда за Сибин. . .“ това са княз Сибин и Тихик в „Антихрист“ — Теофил и Евтимий. Обаче конфликтът между тези герои се решава по различен начин. По своя маниер Емилиян Станев се стреми да покаже всички „за“ и „против“ всяко природно или социално явление. И проблемът за вярата също е разгледан нееднозначно. При това, ако Сибин и Теофил имат примерно еднакъв тип характер, ако в тяхното съзнание преобладава рационалното, то Тихик и Патриарх Евтимий са образи с различно идейно съдържание. Всеки от тях притежава психологията на религиозния човек, но у Тихик вярата е догматична, а у Евтимий тя е, ако може така да се каже, съзнателна, основана на разумно убеждение.

В основата на конфликта между княз Сибин и робът Тихик лежат две причини: първата — социално-класовият антагонизъм, втората — различният начин на мислене.

Самата вяра на Тихик идва вследствие неговия социален статус, защото богомилският бог е богът на бедните, а самото движение е възникнало като класов протест. Затова така лесно Тихик възприема богомилската правда — „Цялата развала, разколът, беснуванията идваха от господарите. В тях е дяволът, в техните черкви, в крепостите и дворците — загнезден, хранен и почитан. . .“³³ Но освен социално детерминираната си същност психологията на Тихик притежава и индивидуални качества. Между него и Сибин има противоречия не само от социален, но, така да се каже, и от идеен порядък. Идейните съображения правят от Тихик и косвен участник в убийството на Силвестър. Със своето догматично съзнание той инстинктивно пази своята догма от търсещата мисъл на Силвестър и Сибин. „Избягалият роб вярваше в своя еретически бог, ненавиждаше княза, защото князът нямаше свой бог и постоянно го търсеше.“³⁴ Тихик никога не би могъл да прости и на Силвестър „поруговането“ на своя бог. В борбата между тези хора се проявява острият конфликт на мисълта и догмата през тази епоха. Сам Емилиян Станев казва, че в „Легенда за Сибин. . .“ е искал да покаже „как мисълта на даден човек може да изпревари онези морални категории, с които в даден момент живее колективът. Но идва ден, когато колективът или, нека го наречем така, обществото, стига до истината, чийто носител е бил този човек, виждащ по-далеч от очевидното, прозрял по-далеч от другите.“³⁵ Конфликтът между Сибин и Силвестър, от една страна, и Тихик, от друга — т. е. на търсещата мисъл с догмата, — е главното идейно съдържание на „Легенда за Сибин. . .“ и се решава в полза на мисълта. Мисълта не може да се спре — търсещият дух на Сибин остава да броди по българската земя, плашейки роба Тихик.

³² Т. Жечев. Историческият роман след Априлския пленум. — Литературна мисъл, 1976, кн. 2, с. 25.

³³ Е. Станев. Легенда за Сибин . . . , с. 99.

³⁴ Пак там.

³⁵ Отечество фронт, 23 ян. 1968. Интервю с Е. Станев.

Интересно е, че характерът на Тихик получава по-нататъшно развитие в творчеството на Емилиян Станев чрез новата му творба „Тихик и Назарий“. Антипод на Тихик тук е художникът на общината Назарий, чийто творчески дух и мисъл са в постоянно неспокойство. Назарий се опитва да разгадае душата на всеки богомил, да открие тайната на човека въобще, да разбере каква е била Каломела — паднал ангел или демон.

Тихик, заел мястото на Силвестър, познава не само и даже не толкова сладостите на властта, отколкото нейното бреме. Той вижда как членовете на обединялата община в търсене на охолол живот с лекота се отричат и от него, новия Съвършен, и от вярата, и от самия Бог. Те преминават към Бикоглавия, който им е обещал сит и разгулен живот. Напуснат от всички, гонен, Тихик горестно се пита защо хората почитат повече земните блага, отколкото бога? „Никой в нищо не вярва, никой никого не зачита, всеки се държи в насладата и в земните блага, а земята, вместо да престане да ги храни, ражда изобилно.“³⁶ Отивайки при Назарий за съвет, Тихик неочаквано вижда в очите му пламъчето на неспокойния дух, както у Сибин. В изблик на съпя ярост и ненавист той убива художника. Защото за Тихик огънят на познанието, горящ в очите на Назарий, е огънят на Антихриста, който е донесъл съмнението и отрицанието, ереста и анархията, разлагащи душата. Но след убийството Тихик вижда призрака на Сибин, вижда очите на княза, жестоки като самата Истина. В този финал, както и в „Легенда за Сибин...“ е заложен символичен смисъл — не може да бъде убита мисълта. Фанатическата вяра на Тихик няма да спре историята. Вярата на Тихик е безсилна да промени каквото и да било; тя е безсъзнателна, в нея няма рационално зърно, тя се основава на незнанието. А ако в основата на човешката вяра лежи не творческо убеждение, а догма, тогава вярата рано или късно става препятствие на пътя на историята, което все някога ще бъде унищожено. Тихик може да убие Сибин и Назарий, но не може да спре прогреса.

Друг характер има образът на Патриарх Евтимий в „Антихрист“. Той е противопоставен на Теофил, но въпреки това е изразител на определена идея, противоположна на тази, която носи образът на Тихик. Защото вярата на Евтимий е съзнателна, не догматическа. Евтимий забелязва у Теофил същия огън на познанието, „дяволското семе“, от което така се плаши Тихик. Евтимий предугажда съдбата на юношата. Защото нему е открита тайната на живота, той, също както и Теофил, е видял Таворската светлина. „Защо не хвърли той расото?“ — недоумява Теофил, внезапно прозрял всичко това.

Но именно тук се крие мъдростта на последния български патриарх — че осенен от Таворската светлина, той все пак успява да прозре гибелните последиствия от откритата истина. Той разбира, че търсещият български ум, залитайки „от истина към истина“, с постоянното си отрицание ще погуби човешката душа в анархия и безверие, ще отчужди хората един от друг. Той е разбрал, че ако всеки вярва само в своята истина, няма да има на българската земя щастие и спокойствие, а българската държава ще загуби своята мощ. Пророческият сън на Теофил за повторното разпятие на Христос е кулминационната сцена в романа, определяща позициите на Теофил и Евтимий по въпросите на вярата.

Разпъват Христос и той умира в мъчение. А хората, като виждат това, откъзват се от вярата и потъват в мрак, смут и страх. Но на следващия ден ковчегът на Христос се оказва празен — и едни ликуват, други се боят. Само Теофил знае истината — той намира „жалкото и страшно в своята смъртност и невинност тяло на Христос“, зарито в гроба. И той не знае дали да се радва или да се опечали от откритата тайна, да разкаже ли за нея на хората и отново да ги потопи в страх и безверие, или да ги остави да ликуват и да се прекланят пред лъжата.

³⁶ Е. Станев. Тихик и Назарий. — Пламък, 1975, кн. 1, с. 33.

Евтимий отначало докрай е стълб на вярата, защото в нея вижда силата, която крепи човешкия дух и народното единство. Евтимий е исихаст (според Емилиан Станев) и за него „небесният Ерусалим“ е също такава реалност, както и земният свят.³⁷ Небесният Ерусалим изглежда на Патриарх Евтимий като земен рай, където всички са равни и прекрасни духом. Затова човек, който не вярва в него, грехи двойно — и против самия себе си, и против бога. Ересите са отровили душата на българина, антихристовото племе се разхожда безнаказано по българската земя — и затова нашествието на агаряните идва според Евтимий като заслужено, справедливо наказание. Потъналият в грехове български род трябва да се очисти чрез страданията. „За последния патриарх опасността от ересите е по-страшна от чуждото робство, защото поробителят убива тялото, а ересите убиват душата. Народната жертва за него има още един смисъл — на наказанието и очистението.“³⁸ В името на „небесния Ерусалим“ са предадени на огъня стоте най-смели мъже на града. В негово име отива на смърт и самият Евтимий, велик в своя подвиг и в своите заблуждения. Защото българите са длъжни да понесат страданията като справедливо наказание, в страданията да придобият сила, която да възвиси българската вяра и да обедини всички под нейното знаме. „Ти поиска да превърнеш нещастieto на своя народ в очистение, слабостта му пред завоевателя в сила и спасение чрез светата троица, на която го предаваше „сега и во веки“.“³⁹

Евтимий е герой на своето време, той изповядва догмите и истините на своята епоха. И неговата истина се оказва вярна през дългите петстотин години, когато именно вярата сплотява българския народ в борбата за свобода. „Вярата в онова време е друго название на родината. Защита на вярата и смърт за нея, защита на отечеството и смърт за него“ — пише Георги Цанев.⁴⁰

Сам Теофил за пръв път признава правотата на Евтимий, когато вижда анархията и произвола, царящи в Търново в навечерието на чуждоземното нашествие. „Знатните се занимават повече с магии, отколкото с молитви, простите го ударил на безгрижие, кражби и просия, а царската власт линее и си стои настрана...“⁴¹, раздирана от феодални разпри. Социалната криза, обхванала страната, произволът и анархията довеждат до страшна беда и тежки изпитания. И в тази беда Евтимий с неговата непоколебима вяра в „небесния Ерусалим“ става символ, „народен светец“, а „небесният Ерусалим“ се оказва онова знаме, около което се обединява българският народ в борбата срещу османските поробители. Ето защо, правейки първата крачка в тази борба — убивайки Шермет бег, — Теофил възкликва: „За слава на небесния Ерусалим, владико, благослови!“ Ето защо като заръка към бъдещите поколения звучат думите на Теофил: „Във вярата трябва да бъдат крепки, свободата да не забравят и някогашната слава българска, защото без свобода няма ни народ, ни бог.“⁴² Приемайки щафетата от Евтимий, Теофил се отправя да търси свободна българска земя, за да каже тези думи на хората.

Проблемът за вярата и анархията занимава Емилиан Станев още в „Иван Кондарев“, изразен най-вече в образа на Анастаси Сиров. И там, и тук писателят показва разрушителната сила на анархията, способна да доведе до крах както отделния човек, така и цялото общество. На човека и на обществото е необходим някакъв абсолютен принцип, съдържащо ги начало — и тези функции изпълнява вярата в определен идеал.

³⁷ Вж. Литературна мисъл, 1974, кн. 1, с. 6.

³⁸ Р. Йонева. — Литературна мисъл, 1977, кн. 2, с. 50—51.

³⁹ Е. Станев. Антихрист, с. 185.

⁴⁰ Г. Цанев. Пятят към историческия роман. — В: Литературен процес и художествено творчество. С., 1974, с. 37.

⁴¹ Е. Станев. Антихрист, с. 114.

⁴² Пак там, с. 72.

И още един проблем е поставен чрез конфликта между Патриарх Евтимий и Теофил — проблемът за патриотизма, който в „Антихрист“ е неразривно свързан с проблема за личността и нейната ценност.

Често в статиите, посветени на този роман, се изказва мнението, че във философската дискусия между двамата герои победата, а в този смисъл и бъдещето, принадлежи на Теофил.⁴³ От друга страна, съпругата на писателя Надя Станева твърди, че прав е Евтимий.⁴⁴ А и сам Емилиян Станев е на това мнение. Но в същност тук няма никакво противоречие. Ако Евтимий е прав за своето време с отношението си към вярата, то на съвременния читател е по-близка позицията на Теофил по въпроса за човешките ценности.

Емилиян Станев не идеализира Евтимий, представяйки го непогрешим. Писателят сам подчертава политическите заблуждения на последния български патриарх, виждайки в тях неговата трагедия.⁴⁵

Евтимий е пленник на „небесния Ерусалим“, той твърде много обича бога, за да обикне човека. „И ти вървеше, загледан в блаженствата и величието на горния Ерусалим, в чието име управляваше и напътствуваше и тъй като очите ти съзерцаваха бога, нозете ти не знаеха къде стъпват. Искаше еднакво да обичаш и родния си брат, и гърка, и сърбина, и влаха, защото горният Ерусалим ги правеше равни. Но защо не размисли, че ако тоя Ерусалим е лъжа, ще отдадеш живото тяло на своя народ и кръвта му на други народи!“⁴⁶ — с горчивина пита Теофил. Съвършенството и хармонията на небесния Ерусалим са изместили със своята светлина обикновения човек от душата на Евтимий, защото човекът му изглежда слаб и несвършен. Той би могъл да възкликне като Силвестър: „Мъчно е, братя, да обичаш света и човека, каквито са, ако имаш представа за друг, свършен свят и свършен човек!“⁴⁷ А Теофил съумява да обикне и несвършения човек. Много е бродил по земята българска той, видял е и мъката, и радостта, видял е страданията на простия народ, „измъчен от лоши господари, отдръпнал се от тях в своя правда“⁴⁸. Теофил минава през всички мъки на изпепелената, изтерзана българска земя. Той вижда мъки, по-странни от които не можеш да измислиш — вижда майката, която се продава в робство, за да нахрани децата си. „Последната“ истина, прояснила ума на Теофил и пречистила душата му, идва за него не изведнъж. Тя е изстрадана от него, затова е силна и вечна. За пръв път Теофил разбира, че той не е сам на земята, че не е сам с бога и че не на небето, а на земята, сред хората трябва да търси истината, защото всеки човек е „извор на вярата и красотата, и бог е увенчал човека, за да се различиचा той от животните“. За пръв път Теофил се усеща като частица от народа, за пръв път усеща жалост към целия български род заради страданията му, защото ги усеща като свои и разбира: „... за него съм убивал агаряните и вече съм го възлюбил. Зачудих се кога е станало то, как не съм го съзнавал?“⁴⁹ „Той се присъединява към огромната маса страдалци, става част от многострадалния народ, започва да живее с неговите болки и идеали“⁵⁰ — така характеризира Петър Велчев новото състояние на героя. Евтимий е искал да принесе страданията на своя народ в жертва на „небесния Ерусалим“. Теофил, усещайки се частица от този народ, заживявайки с неговите болки, не може да приеме хуманизма на Евтимий: „Ако извадят окоето на този, който е извадил

⁴³ Вж. И. Сарандев. — Поглед, бр. от 1 февр. 1971; Ат. Натев. Литературен фронт, бр. от 28 авг. 1975.

⁴⁴ Надя Станева. Винаги писател... — Пламък, 1977, кн. 2, с. 11.

⁴⁵ Литературна мисъл, 1974, кн. 1, с. 6.

⁴⁶ Е. Станев. Антихрист, с. 57—58.

⁴⁷ Е. Станев. Легенда за Сибин..., с. 112.

⁴⁸ Е. Станев. Антихрист, с. 76.

⁴⁹ Пак там, с. 198.

⁵⁰ Петър Велчев. Книга за търсещия дух на българина. — Пламък, 1977, кн. 5, с. 81.

твоето, око няма да получиш.“⁵¹ Хуманизмът на Теофил се проявява в активно-то действие, в активната защита на човека и целия български род — „око за око, зъб за зъб“. За човека и в името на неговата слава се бори Теофил. Духовната му еволюция го води до единство с неговия народ. Именно оттук героят черпи сили.

В „Антихрист“ Емилиян Станев продължава темата на „Иван Кондарев“. Духовната еволюция на Кондарев, също както на Теофил, се извършва под влияние на единението с народа. Само след като усети болката и съдбата на простия народ като своя собствена, само след като се усети частица от народа, Кондарев се освобождава от илюзиите на индивидуалита и става истински комунист.

Теофил става патриот.

Патриотичното чувство, любовта към своя народ и своята родина произтичат у него от любовта към обикновения човек, който е несвършен и нещастен, но представлява най-висшата земна ценност. Такъв е крайният извод в размишленията на Емилиян Станев за човека, когото писателят е „възлюбил“, също както Теофил, като велико творение на природата и разума,

Превод от руски П. Кръстева

⁵¹ Е. Станев, Антихрист, с. 223.